

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
Departament de Prehistòria i Arqueologia

**LES ÀREES FUNERÀRIES IBÈRIQUES
ENTRE EL XÚQUER I EL MILLARS**

TREBALL DE FI DE GRAU

presentat per

Josep Francesc Bisbal i Chinesta

baix la direcció de la professora

Consuelo Mata Parreño

València, maig de 2013

ÍNDIX

<i>Introducció</i>	3
<i>Àrees funeràries ibèriques entre el Xúquer i el Millars</i>	4
1. <i>El Tirao, Borriana</i>	5
2. <i>L'Orlell, la Vall d'Uixó</i>	6
3. <i>L'Orlell II, la Vall d'Uixó</i>	8
4. <i>La Comena, Betxí</i>	8
5. <i>La Vessant del Castell, Almenara</i>	9
6. <i>El Tossalet del Calvari, Albalat dels Tarongers</i>	9
7. <i>El Castell, Sagunt</i>	9
8. <i>La Mina, Gàtova</i>	9
9. <i>La Monravana, Llúria</i>	10
10. <i>El Puntalet, Llúria</i>	11
11. <i>Coll de la Cova del Cavall, Llúria</i>	11
12. <i>Castillarejo de Peñarroya, Llúria</i>	11
13. <i>El Hondón, Titaigües/Titaguas</i>	12
14. <i>El Castellar, Llombai</i>	12
15. <i>Els Évols, l'Alcúdia</i>	12
16. <i>El Pla, Alzira</i>	13
17. <i>La Harinera, Requena</i>	13
18. <i>Las Cejas, Requena</i>	13
19. <i>Los Villarejos, Requena</i>	14
20. <i>Cerro de la Peladilla, Fuenterrobles</i>	14
21. <i>Punto de Agua, Benaixeve / Benagéber</i>	15
22. <i>El Molón, Camporrobles</i>	16
23. <i>La Cabezuela, Utiel</i>	17
24. <i>Casa de Ángel, Utiel</i>	17
25. <i>Cañada del Salitrar / La Maralaga, Sinarcas / Sinarques</i>	17
26. <i>El Molino, Sinarcas / Sinarques</i>	17
27. <i>Fuente de Santa Úrsula / El Carrascal, Sinarcas / Sinarques</i>	18
28. <i>Los Chotiles, Sinarcas / Sinarques</i>	18
29. <i>Pozo Viejo, Sinarcas / Sinarques</i>	18
30. <i>Cerrito de la Horca, Sinarcas / Sinarques</i>	19
31. <i>El Collado de la Cañada, Mira (Conca)</i>	19
32. <i>El Alaud, Mira (Conca)</i>	20
<i>Elements forans als aixovars ibèrics entre el Xúquer i el Millars</i>	20
<i>Problemàtica del món funerari ibèric entre el Xúquer i el Millars</i>	21
<i>Conclusions</i>	24
<i>Bibliografia</i>	26
<i>Annex</i>	28

INTRODUCCIÓ

L'estudi del món funerari és un dels grans eixos de l'arqueologia ibèrica i un dels que més informació ha aportat al coneixement de les societats de la Protohistòria de la Península Ibèrica. Pel que fa al nostre territori, l'article de Milagros Gil Mascarell al voltant de les "restes funeràries ibèriques" de les províncies de Castelló i València (Gil Mascarell, 1973) marca l'inici de l'anàlisi regional de les d'àrees de soterrament ibèriques al País Valencià, ocupant-se dels terços central i septentrional del nostre territori. Pel que fa als territoris al sud del riu Xúquer, Enrique Llobregat, al seu estudi de la Contestània ibèrica (Llobregat, 1972 a), havia citat un poc abans al voltant de quinze jaciments identificables com de caràcter funerari.

El 1979, la publicació de Consuelo Mata al voltant dels soterraments del *Coll de la Cova del Cavall* i de *El Puntalet*, ambdós a Lliria, suposà l'actualització dels materials provinents d'uns sondejos de 1942 i 1943 en aquestos jaciments (Pla Ballester, 1945; Ballester Tormo, 1949). Eixe mateix any Carmen Aranegui publicà l'excavació d'un nou espai funerari, *La Mina* de Gàtova (Aranegui, 1979), i dos anys després, el 1981, Arturo Oliver publicà un estudi sobre els llocs funeraris de caràcter cinerari del Ferro I i ibèrics entre els rius Ebre i Palància (Oliver, 1981), amb un total de 44 jaciments identificats dels quals 33 són d'origen ibèric, completant el registre arqueològic provinent dels territoris septentrionals al mateix temps que superava les fronteres administratives provincials cercant delimitacions d'altre caire més natural, com els rius. D'aquest mateix any és la publicació d'Abilio Lázaro, Norberto Mesado, Carmen Aranegui i Domingo Fletcher (Lázaro *et alii*, 1981) sobre els materials apareguts a l'excavació de la "necròpolis" de *L'Orlell* el 1975 (Gusi, 1975). Nou anys després, J. M. Martínez García publicarà els materials provinents dels jaciments de *El Cerro de la Peladilla* i del *Punto de Agua*, que mostren la coexistència d'elements ibèric i celtibèrics als aixovars funeraris (Martínez García, 1990), i del mateix context territorial tenim l'article de J. L. de la Pinta, J. Rovira i R. Gómez (1987-1988) dels jaciments de Camporrobles i dels municipis dels voltants. A més, des d'aleshores comptem amb publicacions de troballes puntuals aparegudes a butlletins i noticiaris municipals que s'han succeït fins pràcticament avui dia.

El 1991, en el context del Congrés d'Arqueologia Ibèrica celebrat a Madrid al voltant del món de les necròpolis, trobarem l'article de Lorenzo Abad Casal i Feliciano Sala Sellés, que suposà una actualització del coneixement del món funerari ibèric al País Valencià (Abad i Sala, 1991). El 1993, Consuelo Mata publicaria, dins del volum d'homenatge a Miquel Tarradell, una nova aproximació al món funerari ibèric valencià (Mata, 1993), des de la perspectiva del cerimonial i els rituals associats als soterraments. Així mateix, a partir de la dècada dels noranta, amb el projecte d'investigació dirigit per aquesta mateixa investigadora a la Plana d'Utiel - Requena, al voltant del jaciment de *Los Villares*, Caudete de las Fuentes (Mata, 1991) identificat

amb la seca ibèrica de *Kelin*, i els treballs d'altres investigadors com Alberto J. Lorrio (2001 a/b), aquesta comarca a mig camí entre l'Altiplà castellà i les terres litorals valencianes ha anat cobrant importància dins del registre arqueològic ibèric, el que s'ha traduït també amb un major nombre d'àrees funeràries conegudes.

Ja a la dècada dels 2000, trobem els articles del ja citat A. J. Lorrio al voltant de *El Molón* i de la Plana de Requena-Utiel, mentre que Pascual Iranzo publicarà el 2004 el seu llibre "*Arqueología e Historia de Sinarcas*", on es posarà de relleu l'existència de fins a 6 àrees funeràries ibèriques en el terme municipal d'aquesta població (Iranzo, 2004) fruit de la tasca de recopilació de dates i recollida de materials en superfície que ell i altres, com Eliseo Palomares (1966), havien dut a terme al llarg de dècades. També hem de sumar el treball de Melchor, Ferrer i Benedito (2010) al voltant del soterrament en cratera grega de *L'Orlell*, que supleix algunes deficiències de les publicacions anteriors d'aquest jaciment. Per finalitzar, hem d'afegir l'inventari dels jaciments arqueològics del País Valencià dut a terme per la Conselleria de Cultura, Educació i Esport, accessible a la xarxa d'Internet i que suposà l'entrada de l'arqueologia i patrimoni valencians al noves tecnologies de la informació, i que ha permès conèixer l'existència de moltes troballes funeràries ibèriques encara per publicar i estudiar amb major profunditat.

ÀREES FUNERÀRIES IBÈRIQUES ENTRE EL MILLARS I EL XÚQUER

El territori delimitat es compon d'una gran plana litoral, amb importants albuferes a la seua línia de costa i les desembocadures de quatre rius, el Xúquer, el Túria, el Palància i el Millars. Aquesta plana està tancada a l'oest per un seguici de muntanyes amb les valls dels rius citats i del Magre, que penetren cap a l'interior i es converteixen així en grans vies de comunicació que possibiliten l'intercanvi i els moviments entre el món litoral mediterrani i l'Altiplà peninsular.

A l'àrea compresa entre el riu Millars i el riu Xúquer, que ocuparia els límits del que tradicionalment s'ha anomenat com Edetània, i abastant a l'oest fins a la comarca de la Plana d'Utiel-Requena, una àrea amb singularitats pròpies a l'època ibèrica, hi ha un total de 32 àrees funeràries identificades, incloent dues, *El Collado de la Cañada* i *El Alaud*, que superen l'actual límit autonòmic del País Valencià al trobar-se dins de la província de Conca, a Castella - La Manxa. S'ha decidit la seua inclusió en aquest estudi per la seua gran proximitat al límit territorial, poc més de 4 kilòmetres en el cas més extrem, límit o frontera que al moment històric estudiat ací no existia.

Així mateix, s'exclou d'aquest marc el jaciment arqueològic de *Los Corrales de la Nava* de Castellfabib/Castielfabib per la seua posició excèntrica respecte als ací citats i per la seua proximitat al context ibèric del sud d'Aragó, tot i estar al Racó d'Ademús, dins dels límits del País Valencià.

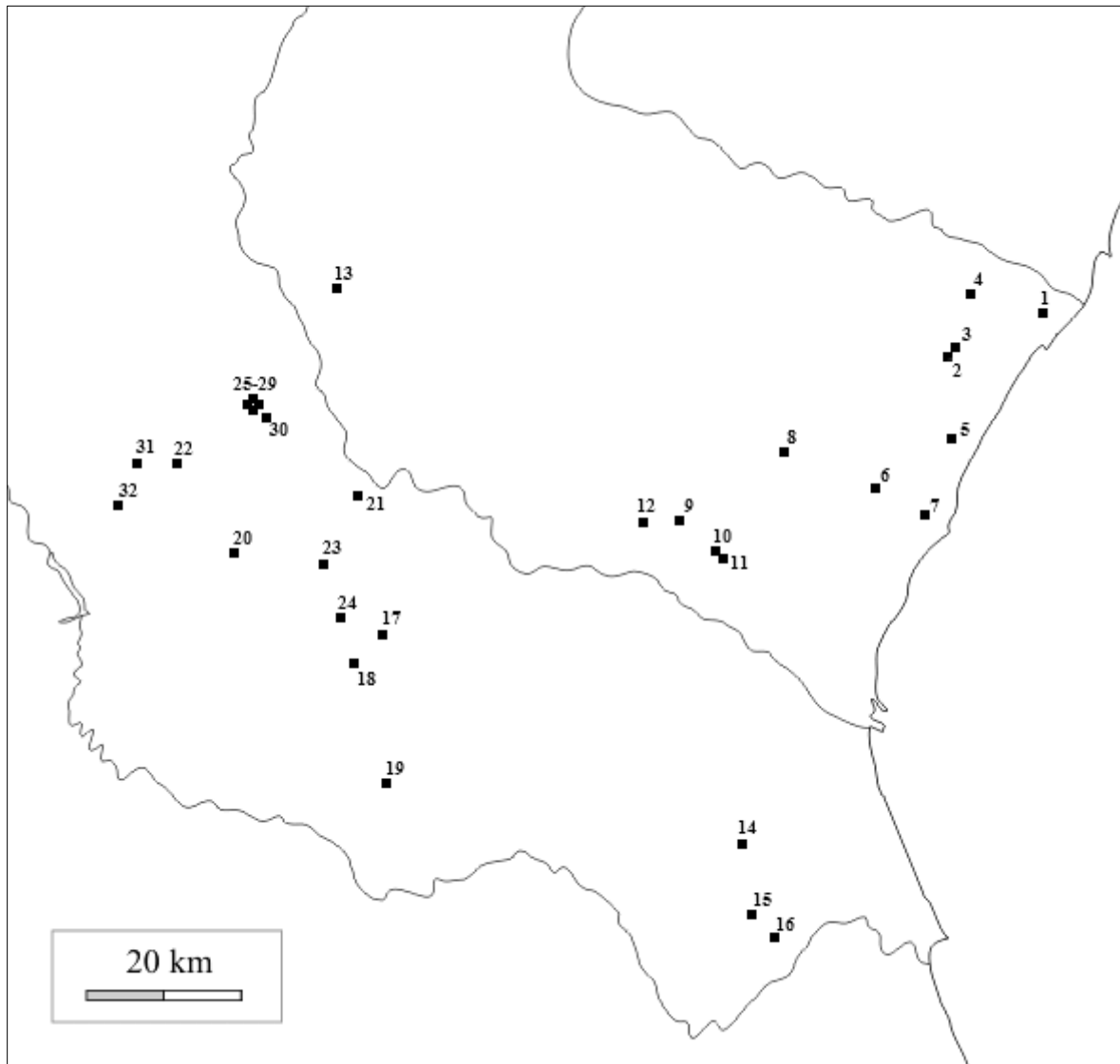

Fig. 1.- Mapa de les àrees funeràries entre el Xúquer i el Millars: 1, *El Tirao* (Borriana); 2, *L'Orlell* (La Vall d'Uixò); 3, *L'Orlell II* (La Vall d'Uixò); 4, *La Comena* (Betxí); 5, *La Vessant del Castell* (Almenara); 6, *El Tossalet del Calvari* (Albalat dels Tarongers); 7, *El Castell* (Sagunt); 8, *La Mina* (Gàtova); 9, *La Monravana* (Llíria); 10, *El Puntalet* (Llíria); 11, *El Coll de la Cova del Cavall* (Llíria); 12, *El Castillarejo de Peñarroya* (Llíria); 13, *El Hondón* (Titaigües); 14, *El Castellar* (Llombai); 15, *Els Évols* (L'Alcúdia); 16, *El Pla* (Alzira); 17, *La Harinera* (Requena); 18, *Las Cejas* (Requena); 19, *Los Villarejos* (Requena); 20, *Cerro de la Peladilla* (Fuenterrobles); 21, *Punto de Agua* (Benaixeve); 22, *El Molón* (Camporrobles); 23, *La Cabezuela* (Utiel); 24, *Casa de Ángel* (Requena); 25, *Cañada del Salitrar / LaMaralaga* (Sinarques); 26, *El Molino* (Sinarques); 27, *Fuente de Santa Úrsula / El Carrascal* (Sinarques); 28, *Los Chotiles* (Sinarques); 29, *Pozo Viejo* (Sinarques); 30, *Cerrito de la Horca* (Sinarques); 31, *El Collado de la Cañada* (Mira, Conca); *El Alaud* (Mira, Conca). (Elaboració pròpia)

1. *El Tirao*, Borriana

Situat al terme municipal de Borriana, a una xicoteta depressió a una plana agrícola on apareixen nivells neolítics, ibèrics i medievals. Excavat per Norberto Mesado el 1965, fou identificat al nivell ibèric un *ustrinum* amb una estructura negativa semblant a una secció d'esfera unida pel pla inferior a un casquet esfèric aplatat (Mesado, 1969, 190) de 1'65 metres de diàmetre per 0'85 de fondària, que presentava al seu interior un sediment de carbons compacte i una capa de cendres a les parets seguides d'unes argiles enrogides, evidències del seu ús com un lloc de cremació. Al

mateix nivell i a pocs metres de l'*ustrinum* es recuperaren dos óssos humans cremats (un omòplat i un radi d'infant), fragments de ferro i bronze, una dotzena de vasos ibèrics complets i d'altres incomplets (Mesado, 1969, 182 i ss.), fragments de possibles urnes cineràries (Oliver, 1981, 214).

2. L'Orlell, la Vall d'Uixó

Conegut jaciment ibèric situat a la Vall d'Uixó, als peus del poblat de la *Punta de l'Orlell*, a la vessant nord-oest, on en una parcel·la abancalada van aparèixer en una àrea de 25x10 metres un gran nombre fragments ceràmics, ferros i óssos calcinats, afectada per les tasques agrícoles, al que s'ha de sumar l'acció de saquejadors clandestins que afectà a una tercera part del jaciment. Una vegada iniciats els sondejos el 1975, es va comprovar que l'estrat de terra sols arribava als 30 centímetres als llocs més potents, degut a l'alta destrucció del lloc. Amb tot, es van poder documentar *in situ* quatre urnes globulars, tot i que seccionades per damunt de la seua meitat inferior, que es trobaven endossades en les esquerdes naturals de la roca mare. Sols s'indicà l'aixovar que va proporcionar una d'aquestes, format per una falcata i fragments d'un *pilum* de ferro, una esperó, diversos fragments de cuirassa i pinces, tot açò en bronze. Pel que fa al material trobat en superfície, hi havia un bon nombre de peces precampanianes i de ceràmica àtica, així com ceràmica ibèrica decorada amb pintura roja en bandes, i una arracada d'or. El conjunt es situaria al voltant del segle IV a.C. (Gusi, 1975, 163-164).

Dos anys després es publicaria un estudi complet de les restes arqueològiques trobades el 1975 (Lázaro *et alii*, 1981), podent destacar d'allò trobat en superfície els fragments de, com a mínim, quatre urnes de diferents tipologies, pàteres, tapadores, plats i gerres, a més de fusaioles tant de ceràmica com de pedra i vidre, a més d'un important lot de fíbules, sivelles, fermalls, agulles, cadenetes, anells i arracades de metall. Pel que fa al contingut de les quatre urnes globulars que es van poder documentar *in situ*, s'especifica el contingut de dues més:

1) Urna bitroncocònica amb boca de trompeta, amb ansa vertical de tendons geminats, base còncava sobre un lleuger peu, que contenia l'aixovar junt amb restes humanes cremades. Presentava una decoració de filets i bandes roges. Tenia al seu voltant sis pedres que la calçaven al terra / Tapadora d'orelletes perforades, en forma de casquet esfèric rematat per un botó hemisfèric, amb senyals de pigmentació marró / Esmoladora de gres roig / L'agulla d'una fíbula anular de moll, de bronze / Anella de secció circular de bronze / Anella aplanada de ferro incompleta, circumval·lada per un fil segmentat / Fragment d'una sivella d'un sol garfi, que presentava una decoració granejada, que delimitava la base, i incisa-romboïdal, que emmarcava les tres perforacions per als claus.

2) Cratera àtica de campana de figures roges, amb la representació de la *Grifomàquia* a l'anvers, mostrant tres escites *arimaspes* lluitant contra el monstre, i tres joves vestits amb

himation al revers, atribuïda aleshores al “pintor de l’Amazona”, que treballà des de mitjans fins a l’inici del tercer quart del s. IV a.C. / Pàtera àtica de vernís negre, decorada amb sis palmetes de fulles incises, entrellaçades i rodejades per dues sanefes de rodetes, amb el peu destacat en un gla, datada cap al 325 a.C. / Copa àtica de peu baix, del tipus “*inset lip*” de l’Àgora d’Atenes, faltant-li part del cos i de les anses, datada al s. V a.C. o la primera meitat del s. IV a.C. / Platet de balança amb quatre perforacions simètriques, amb un trencament al seu centre / Joc de 5 ponderals, 4 discoïdals de plom i 1 troncocònic de bronze, amb un pes de 7’77 (peça trencada, 11 gr. calculats completa), 22’92, 43’70 (la de bronze), 92’62 i 132’88 grams. / Tres inscripcions ibèriques sobre plom, amb evidències d’haver estat dipositades envoltades amb tires de tela, i a les que apareix repetidament la paraula BO-DO-DA-S, tal vegada el nom del difunt soterrat. Tot el conjunt va aparèixer dins d’un potent paquet de cendres, superposat a l’estrat natural (*ibídem*, 13-61) (Annex, fig 4).

És important assenyalar la disposició dels elements de la tomba 2: la copa de peu baix, incompleta, va aparèixer dins de la pàtera, que al seu temps feia les funcions de tapadora de la cratera de campana. Tots tres recipients contenien restes humanes cremades, així com també la cratera contenia els tres ploms escrits, dos d’ells al seu interior i el darrer amagat al fons del peu. Davall de l’ansa de la dreta, es va trobar el joc de cinc peses, superposats de major a menor pes de ponderals, i damunt d’aquest fou dipositat el platet inutilitzat de balança, el que fa pensar que es tractés de la sepultura d’un comerciant (*ibídem*, 32-34) o bé com d’un membre important de la classe dirigent local, sent les peses i la balança mostres del seu caràcter comercial o els ploms inscrits indicarien el seu caràcter aristocràtic, possiblement contenint aquestes missatges relacionats amb el ritual funerari com ocorre al món hel·lènic (Oliver, 2006).

Gràcies a la ceràmica, s’identificaren tres moments d’ús de l’espai funerari: un primer a l’Ibèric Antic, que es correspondria amb la tomba 1, i que aniria des de finals del s. VI o inicis del V a.C. fins al segon quart d’aquest mateix segle; un segon moment, a l’Ibèric Ple, al que correspondria la massiva aparició de ceràmica d’importació àtica i la tomba 2, entre els ss. V-IV a.C fins a inicis del III a.C.; i un últim moment, que aniria des de la fi de l’anterior fins abans als moments previs a la introducció de les primeres ceràmiques campanianes de vernís negres, que no apareixen en aquest jaciment (Lázaro *et alii*, 1981, 39-52).

Un estudi de l’armament de l’aixovar de la urna citada per Gusi el 1975 (Grangel i Estall, 1987-1988) evidencià que la falcata havia estat doblada pels seus dos extrems, pressionant cap a l’interior, bé per a fer-la cabre dins de l’urna cinerària (disposició exacta que es desconeix per la deficient metodologia a l’excavació) o bé per inutilitzar-la, a banda de faltar-li la punta i part de l’empunyadura (*ibídem*, 214-219). Pel que fa a l’esperó, aquest era de bronze amb la punta de ferro, es correspondria amb el tipus I de Cuadrado i tindria paral·lels amb altres trobades al País

Valencià, i tindria una possible datació al voltant del s. IV a.C. (*ibídem*, 219) mentre que, pel que fa als dos fragments de cuirassa, segons ho indiquen les perforacions que mostren, formarien part d'una lloriga escatada, com les que apareixen al “Vas dels Guerrers” de Lliria (*ibídem*, 220-222), proposant-se que l'aixovar pertanyia a un genet de l'aristocràcia militar del poblat de la *Punta de L'Orlell*, i datat gràcies al conjunt ceràmic que l'acompanyava entre finals del segle V a.C. i inicis del IV a.C. (*ibídem*, 222-223).

El 2010 es publicà un nou estudi sobre la tomba 2, o tomba “de la cratera de la Grifomàquia”, que suposaria una actualització dels coneixements al voltant de l'àrea funerària de *L'Orlell* (Melchor, Ferrer i Benedito, 2010). Així, es donaren a conèixer més parts de l'aixovar de la tomba 2 que no havien estat publicats el 1981: un taba cremada, restes d'una possible falcata i d'una altra espasa recta, una planxa de metall amb reblons, restes d'abraçadores, dos tancaments, restes de puntes que bé podrien ser d'armament o bé de claus, a més de fragments de bronze de fíbules, com un moll d'una fíbula de colze dels ss. VI o V a.C. o el pont d'una de tipus anular hispànic dels ss. IV-III a.C., a més d'un artefacte anular de ferro i restes de morter o guix. Tot i que, també hi ha la possibilitat de la seua pertinença a un o més aixovars, que haurien estat arrasats quan es va construir el soterrament “de la cratera de la Grifomàquia” (*ibídem*, 45). També es nega l'autoria d'aquesta pel “pintor de l'Amazona”, sent obra del taller del “pintor de la Grifomàquia” però no del mestre principal, estant produïda entre els anys 380-360 a.C., i s'estableixen paral·lels amb alguns materials provinents de la necròpolis del *Cabecico del Tesoro* de Verdolay, a Múrcia, sobretot amb la tomba nº 117, que també conté al seu aixovar elements d'una balança i ponderals (*ibídem*, 52-53).

3. *L'Orlell II*, la Vall d'Uixó

A un creuament de camins, un dels quals es dirigeix cap a la *Punta de l'Orlell*, va aparèixer una àrea funerària composta per 7 incineracions dipositades en *loculi* excavats al terra, molt alterades per les tasques agrícoles, amb una cronologia que va de l'Ibèric Ple a l'Ibèric Final, segles IV-II a.C., tot i que hi ha evidències del seu ús a l'Ibèric Antic. Al lloc s'han recollit restes d'armament, una agulla, ceràmic ibèric, ceràmica de vernís negre i restes òssies humanes (Conselleria).

4. *La Comena*, Betxí

Coneguem aquesta desapareguda troballa gràcies a una antiga notícia de Pasqual Meneu que recull Arturo Oliver, per la qual sabem que al paratge de *La Comena*, al terme municipal de Betxí, aparegué un nombre indeterminat de ceràmiques “policromes” ibèriques que guardaven al seu interior restes humanes cremades, a més del descobriment d'una única fíbula de coure (Oliver, 1981, 213).

5. Vessant del Castell, Almenara

A la vessant sud-est de la lloma del Castell fou recuperat el 1955 un lot de ceràmiques gregues pel professor del Col·legi Alemany de València Alexander Braescu, que posteriorment fou donat al Servei d'Investigació Prehistòrica. Un dels fragments recuperats, el peu i part del fons d'un cratera d'importació grega, presentava adherides al seu fons restes òssies cremades, amb una datació per tipologia que ens remet al segon quart del segle IV a.C. (Trías, 1966, 94). Aquesta troballa féu pensar al seu descobridor l'existència d'una possible "necròpolis" en la vessant sud-est de la muntanya, molt a prop del poblat ibèric, que es situaria a la cim de la lloma i a part de la vessant meridional (*ibídem*, 93).

6. Tossalet del Calvari, Albalat dels Tarongers

En aquesta partida d'Albalat dels Tarongers, a la dècada de 1920, foren trobades sis urnes cineràries, podent més tard ser recuperada la boca d'una altra, i acompanyades d'un fragment de vidre (Monzó, 1946, 68), material dubtós i difícilment atribuïble a època ibèrica. D'aquest jaciment també provenen moltes restes soltes, sense context arqueològic, normalment trobades en superfície: peces de teles, fragments de ceràmica ibèrica basta i fines amb dibuixos geomètrics, entre elles la boca d'un *kalathos* ibèric amb decoració de bandes, fragments ceràmics romans de *dolia*, de *sigillata* aretina i sudgàlica, una mà de morter ibèrica i restes de formigó amb mostres de pintura roja i negra (Llobregat, 1972 b, 70).

7. El Castell, Sagunt

Manuel González Simancas, el primer arqueòleg que dugué a terme unes excavacions a l'antiga *Arse* ibèrica entre 1921 i 1926, descobrí a la Plaça de Sant Ferran del Castell una conjunt de foses formades per grups de quatre o cinc pedres clavades recobertes de restes cremades humanes, així com també d'urnes cineràries sense decorar amb les seues corresponents tapadores (González Simancas, 1923, 29). L'aixovar recuperat consistia en fragments d'un vas de coure amb decoració d'estil grec i una fusaiola, a banda de restes de vidre amb la mateixa problemàtica que la dita per al cas del *Tossalet del Calvari*. A més, el caràcter d'aquestes troballes, bé siga funerari o bé siga de qualsevol altre tipus, quedà en parèntesi degut a que sols es van conservar d'aquestes fragments d'unes olles amb senyal de contacte amb el foc (Beltrán, 1956, 131).

8. La Mina, Gátova

A la vessant d'una muntanya de la Serra Calderona que domina un pas natural entre la vall del Palància i el Camp del Túria de Lliria, a uns 650 m.s.n.m (Aranegui, 1979, 279), fou excavat el 1978 un sector sense cultivar al bell mig d'una zona de bancals d'ametlers, on ja s'havia constatat

la presència de ceràmica ibèrica. Abans d'iniciar l'excavació pròpiament dita, fou recollit un atuell en superfície, que mostrava restes de pintura, amb dues anses dobles, amb presència de terra cendrosa al seu interior i una punta de dard de bronze, recolzant-se sobre un suport en forma de carret bitroncocònic. Al voltant també es va recollir un conjunt de fragments que pertanyien a un altre atuell de dues anses dobles, tenint ambdues ceràmiques paral·lels recuperats a la necròpolis de *La Solivella*, Alcalà de Xivert, que formaven part de l'aixovar funerari, així com també un fòssil de *Rhynchonella meridionalis* (*ídem*).

Més endavant es descobrí un segon conjunt ceràmic que descansava damunt un estrat de terres cremades, d'unes dimensions de 1'5 per 0'8 metres, però sense mostres d'haver estat afectades pel foc i rodejades per unes pedres inconnexes sense treballar. D'aquest conjunt destaquen dues urnes: una d'orelletes de cos bitroncocònic bombat, amb dues anses dobles perforades, i amb un platet de vora exvasada fent el paper de tapadora; mentre que la segona urna té forma d'àmfora de vora exvasada i ansa de cordó doble, que l'autora veu com una derivació amb les àmfores cineràries de *Trayamar* i relacionada amb els tipus de *El Cigarralejo* (*ibídem*, 271). El conjunt el completen una olla ampla de dues anses doble, amb semblances amb formes de *El Cigarralejo*, un bol ceràmic de pasta grollera amb el pic vessador perpendicular a l'ansa, tradició derivada dels Camps d'Urnas, dos enòcoes de boca trilobulada i coll acanalat, imitacions locals de models grecs, i una pesa de teler (*ibídem*, 279).

La lectura que es fa de les troballes de *La Mina* és la d'una cremació *in situ* al lloc, després es recullen les cendres i neteja per a rebre l'urna cinerària d'orelletes acompanyada per l'àmfora, el bol, els dos enòcoes i el pes de teler, rodejant l'aixovar amb pedres de mida mitjana. Al costat, en una altra fosa sense evidències de cremació, es van soterrar dos atuellis de dues anses dobles, un dels quals contenia la punta de dard, i el fòssil del braquiòpode *Rhynchonella meridionalis*. El conjunt està datat al voltant del primer quart del s. V a.C. (*ídem*), tot i que datacions més recents remetent a la segona meitat del s. VI a.C. i el primer quart del V a.C. (Mata, 2001a, 248).

9. La Monravana, Llíria

Poblat ibèric situat a 5 kilòmetres de Casinos i a uns 10 kilòmetres de la ciutat de Llíria, que formava part del primer cordó d'assentament que gravitaven al voltant d'*Edeta*. A uns 53 metres al sud-est de la muralla sud d'aquest poblat, van aparèixer en una prospecció una urna cinerària amb la seua tapadora, amb decoració pintada geomètrica i restes òssies al seu interior, i a mig metre d'aquesta, una altra urna amb decoració geomètrica i la seua corresponent tapadora, tot i que sense res a dins seu (Fletcher, 1947, 84-85), datades a l'Ibèric Ple (Bonet i Mata, 1997, 132).

10. El Puntalet, Llíria

Es tracta d'un contrafort muntanyós amb cim aplanada, situat a l'est de l'antiga *Edeta*, el Tossal de Sant Miquel, i per on passava un possible camí d'accés a la ciutat ibèrica (Ballester Tormo, 1949, 131). El 1942 aparegué a un sondeig arqueològic dirigit per Pla Ballester i Alcácer una urna de coll curt i vora lleugerament exvasada, trencada a l'altura del coll però que conservava l'arrencada de dues anses dobles, i de base lleugerament còncava (Mata, 1978, 127) (Annex, fig. 5,3), dins d'un paquet de terres groguenques impròpies del lloc i rodejada per terrossos per faltar-la verticalment, que presentava al seu fons restes òssies cremades. El 1943 es descobrí a 15 metres de l'anterior (Pla Ballester, 1945, 314) una pesa de pedra amb dos trepants i un gran vas troncocònic de base plana i de pasta gris fosca, fet a mà i decorat amb tres cordons paral·lels amb impressions digitals (Annex, fig. 5,2), que presentava al seu interior dues polseres o arets de bronze o coure (Mata, 1978, 127) i una petxina d'un mol·lusc gasteròpode de la família dels *Cypraeidae*. A 12 metres de la primera tomba es va localitzar sobre un plat de fang cuit semblant als morters ibèrics, de vora recta i base discoïdal plana (*ídem*) (Annex, fig. 5,1) posat cap avall sobre la superfície d'una llosa, que cobria alguns óssos cremats. Així mateix, aquest darrer conjunt estava rodejat de pedres formant una xicoteta paret en dos dels costats (Pla Ballester, 1945, 314). El conjunt dels soterraments de El *Puntalet* es dataria al s. VI a.C. (Mata, 2001a, 248).

11. Coll de la Cova del Cavall, Llíria

Es coneix així a l'altell al sud del *Tossal de Sant Miquel*, que es comunica amb aquest per mitjà d'un estret coll, on hi ha la cova que dóna nom al lloc. A l'entrada d'aquest es trobà encastada al terra una urna de cos piriforme incompleta (Annex, fig. 6,2), tot i que conservava l'arrencada d'una ansa doble, amb un anell de bronze rematat amb dues boletes a l'estil de torques (Ballester Tormo, 1949, 134) i restes d'una cremació al seu interior. A 12 metres d'aquesta troballa es descobrí una altra urna (*ídem*), de cos globular, coll cilíndric i dues anses dobles, amb decoració pintada de franges horitzontals i mostres de bicromia (Mata, 1978, 131) (Annex, fig. 6,1) que contenia restes òssies cremades i fragments d'una possible fíbula, i amb la seua base calçada amb pedres. S'ha assenyalat la possibilitat que aquests soterraments són, possiblement, més recents que els de *El Puntalet*, per la inexistència d'urnes fetes a mà (*ídem*), al s. VI a.C. (Mata, 2001a, 248).

12. Castillarejo de Peñarroya, Llíria

Es tracta d'un poblat ibèric situat en un promontori a 3 kilòmetres de Villar del Arzobispo, tot i que a dins del terme municipal de Llíria. Segons recull Vicente Llatas, quan va ser rompuda la vessant d'aquesta lloma per a l'aprofitament agrícola, a inicis del segle XX, van aparèixer moltes

“sepultures” (Llatas, 1957, 161), que pels materials ceràmics descrits al lloc, possiblement són d’origen ibèric. També parla de la troballa d’una fusaiola i de dues puntes de llança (*ídem*).

13. El Hondón, Titaigües / Titaguas

Gràcies a una notícia que recull Pla Ballester sabem que a la partida de *El Hondón* de Titaigües, en les tasques de construcció d’un camí forestal, foren trobades dues urnes ibèriques d’orelletes de perfil ovoide (Pla Ballester, 1972, 317). Estarien datades entre la segona meitat del s. VI a.C i el primer quart del s. V a.C. (Mata, 2001a, 248).

14. El Castellar, Llombai ¹

Es tracta d’una foieta encaixonada al nord de la Serra de Falaguera i molt a prop dels estrets del riu Magre, dedicada actualment al cultiu d’olivera i garrofers però anteriorment a la viticultura. El 1922, el propietari d’un dels camps, duent a terme un reforçament dels talussos de terra, descobrí una urna ibèrica de dues anses amb restes òssies cremades al seu interior, però aquesta quedà destruïda per les tasques agrícoles.

Així mateix, la propietat on es va produir el descobriment resultà molt alterada per la plantació d’anouers, mentre que els camps dels voltants han patit l’extracció de terres, amb la conseqüent destrucció del jaciment arqueològic. No obstant això, als camps del costat nord apareix en superfície abundant material romà, dipositat al S.I.P., sobretot *tegulae* però també *sigillata* hispànica i importacions del Nord d’Àfrica, restes d’una possible vil·la dels segles II-III d.C.

15. Els Évols, l’Alcúdia

A la partida de Els Évols, a l’est del nucli urbà de l’Alcúdia, durant unes tasques de rebaixament d’uns camps de cultiu, foren destruïdes un nombre indeterminat de tombes ibèriques. Una vista posterior de Taradell i Pla Ballester va permetre constatar l’existència, en una parcel·la immediata, de dues habitacions que reportaren un important conjunt de ceràmiques ibèriques, així com també van aparèixer al lloc tres ganivets afalcatats de ferro, un fragment de l’empunyadura d’una falcata i una reixa d’aladre, datant el conjunt entre el segle III i I a.C. (Pla Ballester, 1966, 281; Serrano Várez, 1987, 92). Pel que fa a l’àrea funerària, va resultar totalment destruïda, tot i que es sap que les ceràmiques perdudes contenien óssos cremats, així com també es van poder recuperar d’aquest recinte dues falcates fortament oxidades, diverses fíbules anulars d’origen hispànic (Pla Ballester, 1966, 282) i part d’un *pilum* (Serrano Várez, 1987, 92) i un canelobre d’origen etrusc (Navarro Rubio, 1981). S’ha proposat que el jaciment de *Els Évols* estava situat al voltant d’un important

¹ Informació inèdita

camí en època ibèrica, amb un traçat semblant al de l'actual carretera CV-50, que comunicava el curs alt del riu Magre amb la plana del Xúquer (Pérez Ballester *et* Arasa i Gil, 2010, 104).

D'aquest jaciment tenim conservat un lot de ceràmiques ibèriques de bona qualitat, destacant una gran urna ovoide amb doble ansa de triple anell de boca de vora poc pronunciada, base còncava i peu en angle arrodonit, que presenta decoració amb bandes i tres frisos de cercles concèntrics; i una altra urna, en aquest cas de tipologia bitroncocònica, amb la carena molt marcada situada a l'altura del terç inferior, boca ampla de vora poc pronunciada, i ansa de triple anell, decorada amb dues bandes que envolten un fris format per cercles tangents i un rectangle format per rombes, a més d'un fris inferior format per sectors concèntrics al damunt d'una línia i davall d'aquesta un altre fris de sectors concèntrics invertits, formant amb els anteriors una mena "esses" (Serrano Várez, 1987, 81-82). Desgraciadament, desconeguem el caràcter funcional d'aquestes ceràmiques.

16. *El Pla, Alzira*

A la intervenció arqueològica duta a terme per les obres del polígon industrial de *El Pla*, situat entre les poblacions de Guadassuar, Alzira i Algemesí, al nord del riu Xúquer, va aparèixer un conjunt d'urnes funeràries de l'Ibèric Ple, segle IV a.C., que foren reservades per a una posterior excavació forense, inèdita (Sáez Landete *et alii*, 2011).

17. *La Harinera, Requena*

Aquest jaciment arqueològic es troba a una lleugera vessant orientada cap al sud, a 700 m.s.n.m., sent descobert quan es realitzaven les obres de construcció de la infraestructura viària de l'estació de ferrocarrils de Requena, a un metre de profunditat. Possiblement, part de jaciment fou destruït l'any 1980 quan s'alçà un edifici al lloc (Conselleria). Segons ens informa Alberto J. Lorrio, gràcies a una comunicació personal de A. Martínez Valle, sabem que aquesta darrera investigadora va dur a terme una excavació el 1991, recuperant tres incineracions, destacant a l'aixovar la presència d'una falcata doblada intencionadament (Lorrio, 2001 a, 24-26).

18. *Las Cejas, Requena*

A 6 quilòmetres cap al sud-est del nucli urbà, en una suau pendent orientada cap a l'oest dedicada al cultiu de vinya, el 1988 els propietaris del terreny recuperaren una urna cinerària junt amb el seu plat-tapadora, que les fortes pluges havien fet emergir d'un talús de terra. També es constatà al mateix lloc l'existència de cendres junt amb restes òssies cremades d'ovicàprids.

Posteriorment es dugué a terme una prospecció del lloc, testimoniant una dispersió ceràmica que abastava 5.000 metres quadrats. Al Museu Municipal de Requena hi ha dipositats materials

provinents d'aquest jaciments, com una fusaiola no decorada i restes de ceràmiques ibèriques amb decoració geomètrica. S'ha datat el jaciment entre els segles IV-III a.C. (Conselleria).

19. Los Villarejos, Requena

Jaciment localitzat a 300 metres al nord-oest del llogaret de Juan Vilche, a una vessant amb orientació sud i a 650 m.s.n.m., documentant una dispersió del material en superfície d'uns 200 metres quadrats. Existeixen certs elements contradictoris amb la seua adscripció a la cultura ibèrica, com és la possible troballa al lloc d'una inhumació romana.

Tot i això, les restes ceràmiques recollides, entre elles fragments d'urna i decoracions en "tejadillo" i bandes, estableixen paral·lelismes amb les formes recuperades a *Las Cejas* o *La Harinera*, el que junt a la presència de cendres en alguns punts del jaciment, fan pensar en el seu caràcter de lloc de soterrament ibèric, amb cronologia semblant als anteriors (Conselleria).

20. Cerro de la Peladilla, Fuenterrobles

En aquesta llima allargada de 860 m.s.n.m., que destaca sobre la plana on s'assenta, hi ha un poblat ibèric amb pervivència fins ben entrat el període romà, que aniria del segle VI a.C. fins al II d.C., amb un assentament anterior al lloc de finals de l'Edat de Bronze o del Ferro Antic (Martínez García, 1982).

A la vessant est de la llima, a prop de la muralla del poblat i en un radi de 5 m², van aparèixer un conjunt d'urnes amb els seus aixovars, envoltats de cendres i amb pedres protegint-los. El material conservat, en mans privades, es compon d'un urna globular de fons còncav i vora d'ala plana, de pasta ataronjada i sense decoració visible, ennegrida pel foc, amb el seu aixovar: el fragment d'una beina d'espasa de bronze, decorada als dos costats amb cercles concèntrics i botó central en relleu, a més de conservar al revers els forats per a la fixació del coure de la beina; anell de bronze amb decoració de cercles concèntrics; l'armadura de ferro d'una beina de ganivet, amb dues anelles de subjecció; un fragment de la fulla d'una espasa de ferro corbada; un altre fragment de la fulla d'una espasa de ferro, en aquest cas amb una nervadura central; una punta de llança de ferro de fulla ampla, sense nervadura central i emmanegament tubular; la fulla d'una espasa d'acer en dos fragments, de secció losàngica amb una nervadura central molt marcada i punta arrodonida; i la fulla d'una altra espasa, de ferro, en dos fragments.

Provinent de troballes soltes, hi ha una espasa de ferro de tipus *La Tène* doblada en quatre parts, una altra doblada en cinc (Annex, figs. 3,2 i 3,3), una punta de llança d'emmanegament tubular i nervadura central marcada, i un fragment de *pilum* o *soliferreum* de secció circular, amb punta de secció quadrangular i forma piramidal (Martínez García, 1990, 82-86). La datació de la beina

d'espasa, gràcies als seus elements decoratius, i de les espases ens situen al voltant del ss. IV-II a.C. (*ídem*, 99; Manyanós i Olària, 1999, 138 i 142).

21. Punto de Agua, Benaixeve / Benagéber

A una lloma en el paratge de *Tangarinos*, al nord-est del llogaret de Villanueva, hi ha les restes d'un poblat ibèric emmurallat, que conserva a la seua vessant nord el traçat d'un carrer o fossat de 4 metres d'amplària, d'oest a est, mentre que la seua vessant sud és el tallat vertical format pel *Barranco del Agua*. En la dècada de 1960 van aparèixer un nombre indeterminat, però superior a 25, de soterraments a la vessant nord de la lloma, a uns 50 metres de la cim, dels que s'han pogut estudiar els materials corresponents de 7. Es van trobar en línia recta a un abancament, d'oest a est, amb una distància aproximada d'un a un altre d'1 a 2 metres i a uns 30 centímetres de profunditat, estant les urnes protegides per una caixa de pedres llises sobre les que descansava una de major mida (Martínez García, 1990, 90-92).

Resumidament, aquest era el contingut de cadascun dels 7 soterraments:

1) vas de cos hemisfèric amb estries junt a la base, vora d'ala plana i lleugerament excavada, amb peu amb motllura interior / Fíbula de *La Tène*, amb resort de ballesta i corda interior, amb apèndix caudal doblat cap al pont i lliure / Pinces de depilació de bronze, amb un topall de seguretat / *Pyxis*, una imitació de la forma 3 de *Lamboglia*.

2) Vas de perfil bitroncocònic, amb la vora lleugerament inclinada cap a l'interior, peu amb incisions a la inflexió amb el cos.

3) Vas globular de vora d'ala plana.

4) Enòcoa de cos cilíndric, sense la boca conservada, amb incisions al coll i l'arrencada del cos, i restes de pintura rogenca a la seua cara exterior.

5) Vas lleugerament bitroncocònic, amb motllura de secció semicircular a la inflexió del coll amb el cos, davall de la qual hi ha un grafit amb forma d'aspa, gravat abans de la cocció.

6) Urna de perfil bitroncocònic, vora arrodonida i anses simples de secció circular. Té una tapadora, que s'ajusta perfectament a la boca de l'urna, amb un agafador superior circular / Punta de llança de ferro, sense nervadura central i amb emmanegament tubular, que presenta la punta doblada / Fíbula de *La Tène*, amb apèndix caudal doblat cap al pont, tocant l'arc, faltant-li el resort i l'agulla / Punyal de ferro de fulla ampla amb nervadura central i empunyadura biglobular, doblada pel mig de la fulla (Annex, fig. 3,4) / Fusaiola cònica amb base arrodonida, que presenta una incisió a la part superior.

7) Urna de perfil globular i vora arrodonida, amb dues anses de secció circular i, a l'altura de l'arrencada d'aquestes, recorre el cos dues incisions paral·leles. Té el peu alt amb dues motlures en la superfície externa de la base / Punta de llança de ferro, sense nervadura central i

amb emmanegament tubular destacable / Punyal de ferro de fulla recta, amb nervadura central, possiblement d'empunyadura biglobular, amb la fulla doblada en dues parts. (*ibídem*, 90-96).

Així mateix, també es va recuperar en superfície un bol de vernís negre mate, campaniana B, semblant a la forma 13 de *Lamboglia* o a una variant de les formes 24 o 34 (*ibídem*, 95).

El conjunt estaria datat a l'Ibèric Final, mostrant el manteniment del ritual de soterrament amb urnes d'incineració en un moment en el que estant sent adoptats costums funeràries romanes (Mata, 2001b, 85). L'estudi més recent de les fíbules de l'aixovar dóna unes datacions de *ca.* 450-250 a.C per a la provinent de la tomba 1, de *ca.* 350-25 a.C. per a la de la tomba 6, i entre finals del segle IV a.C. i l'època imperial per al punyal biglobular de la tomba 6 (Manyanós i Olària, 1999, 138-139), tot i que anteriorment les fíbules havien estat datades entre el 400-375 a.C i el 300-100 a.C, respectivament (Martínez García, 1990, 98-99), mentre que per al *pyxis* també se li dóna una cronologia entre els ss. IV-II a.C i el bol de vernís negre de finals del s. III al II a.C. (*ídem*).

22. El Molón, Camporrobles

El Molón és un conjunt arqueològic que consta d'una possible cova santuari, una àrea funerària i un poblat fortificat situat sobre una gran llima a 1.124 m.s.n.m., al terme municipal de Camporrobles. Conegut ja des d'antic i excavat recentment per un equip de la Universitat d'Alacant amb la col·laboració de la Universidad Complutense de Madrid, els seus nivells més antics es corresponen amb el Bronze Final i el Ferro Antic, i després de ser abandonat cap a mitjans del segle I a.C serà reocupat per una comunitat islàmica a l'Alta Edat Mitjana. A la vessant oriental de la llima, a l'oest del poblat i al costat del camí d'accés a aquest, es troba una àrea funerària que ocupa aproximadament uns 2.800 m², sent qualificada de "necròpolis" pels seus excavadors i relacionant les seues restes amb altres àrees funeràries de la zona com *La Peladilla*, *Punto de Agua* o *El Collado de la Cañada* (Lorrio, 2001 b, 165).

Va ser estudiat al llarg de dues campanyes: una prospecció superficial el 1996 seguida per una sèrie de sondejors de 2 x 2 metres i una prospecció electromagnètica, l'any següent, que permeté localitzar 226 punts òptims dels quals foren excavats 55 d'aquests. Així, es recuperaren quatre tombes d'incineració en urna cinerària i amb el seu aixovar, destacant la presència de fíbules i d'un ganivet afalcatat, que es trobaven dipositades a les esclotxes de la roca mare. A aquest conjunt hem de sumar les restes de dues més de les mateixes característiques, parcialment destruïdes, recuperades en la fase dels sondejors. (*ídem*).

Així mateix, disposem d'un element destacat que podríem associar a l'àmbit funerari per la seua abundant representació a les necròpolis celtibèriques, tot i que fou trobat fora de context arqueològic: es tracta d'un punyal biglobular de ferro patinat, del que també es conserva fragmentàriament la seua beina de ferro (Annex, fig. 3,1). Aquesta arma, típicament celtibèrica, ha

estat datada a mitjans del segle III a.C, tot i que ja existia des de la segona meitat del IV a.C. (Pinta, de la, Rovira i Gómez 1987-1988, 305).

23. La Cabezuela, Utiel

En un pla ara dedicat al cultiu de vinya, en una rompuda de terres el 1991 van aparèixer restes ceràmiques, óssos, cendra i fragments de ferro, provinents d'una "necròpolis" (*sic*) que havia estat destruïda per les tasques agrícoles. El propietari de les terres va recuperar alguns materials, entre els que destaquen fragments ceràmics corresponents a unes urnes cineràries globulars, una pàtera i dos fragments de ferro de fulla d'espasa o de falcata, datat el conjunt al segle IV a.C. (Conselleria).

24. Casa de Ángel, Utiel

Es tracta d'una zona plana dedicada a la viticultura. Entre 1994 i 1995 es va destruir aquest jaciment que, per les troballes de ceràmiques en superfície i per la presència de cendra i óssos, es pensa que es tractava d'una "necròpolis" (*sic*) ibèrica (Conselleria).

25. Cañada del Salitrar / La Maralaga, Sinarques / Sinarcas

En unes tasques agrícoles en aquesta partida de Sinarques, que hom pot trobar anomenada com *Cañada del Salitrar* o *La Maralaga*, va ser destruït un conjunt d'atuell ibèrics que contenien cendres i restes humanes cremades que l'erosió del terra havia fet aflorar (Palomares, 1966, 245). No obstant això, una excavació d'urgència el 1987 (Martínez Cabrera i Iranzo, 1988, 16) va descobrir d'un gran forn ceràmic ibero-romà i altres estructures annexes (Lozano Pérez, 2006, 133 i ss), el que posà en dubte l'origen funerari d'aquelles ceràmiques destruïdes, tot i que testimonis locals recollits recentment ho afirmen de nou (Iranzo, 2004, 184). D'aquest jaciment també prové una punta de llança de ferro (Iranzo, 1989, 16).

26. El Molino, Sinarques / Sinarcas

El 1952 fou trobada, a la partida de *El Molino* de Sinarques, una urna cinerària amb dues anses i dos sortints perforats, acompanyada per una tapadora. Al seu interior hi havia restes d'una cremació humana i un braçalet de bronze amb els extrems acabats en hemisferis (Palomares, 1966, 240), sent datat el conjunt a l'Ibèric Antic (Mata, 2001b, 83), entre la segona meitat del s. VI a.C i el primer quart del s. V a.C. (Mata, 2001a, 248). Recentment, a prop d'on va aparèixer la primera urna, va ser destruït un altre lot d'urnes en unes tasques de rompuda agrícola, de cronologia posterior als materials anteriors. D'aquest jaciment també prové un as ibèric de la seca de *Kelin* i una fusaiola amb decoració incisa (Iranzo, 2004, 226).

27. Fuente de Santa Úrsula / El Carrascal, Sinarques / Sinarcas

A la partida de *Fuente de Santa Úrsula* s'han testimoniat troballes superficials de ceràmica ibèrica i romana, a més d'una gran quantitat d'escòria de ferro. A mitjans del segle XX, en una rompuda de camps d'aquesta partida, van aparèixer restes del que Palomares qualifica com "necròpolis ibèrica" (*sic*), indicant que troba semblances entre les restes aparegudes ací i les de la *Cañada del Salitrar* (Palomares, 1966, 236). Conservem una referència del descobriment d'una urna cinerària ibèrica, descoberta el 1987, que contenia un bol ceràmic, un vas caliciforme i un objecte indeterminat de ferro, al que hem de sumar allò aportat per una posterior prospecció d'Iranzo: una pesa de teler, un altre vas caliciforme i més restes de ferro indeterminades, que feren pensar de nou en l'existència d'una "necròpolis ibèrica" (*sic*) en aquesta partida de *Fuente de Santa Úrsula* (Linuesa, 1988), a més de l'existència al lloc de grans taques de cendra, óssos i restes ceràmiques abundants (Iranzo, 2004, 203). Segons es proposa, aquestes troballes estarien relacionades amb les de cronologia romana de la veïna partida de *El Carrascal*, tractant-se d'un mateix jaciment, que aniria de l'Ibèric Ple, ss. IV-III a.C, fins al I-III d.C (*ídem*).

28. Los Chotiles, Sinarques / Sinarcas

El 1961 foren trobats, en aquesta partida de Sinarques, uns atuells ibèrics que contenien restes humanes cremades, ceràmiques datades com "ibèriques tardanes" pel S.I.P., com també una punta de llança de ferro amb nervi en aresta. Així mateix, es constatà una gran presència d'escòries de ferro, el que feu pensar en l'existència de fonerries al lloc (Palomares, 1966, 242). S'ha datat el jaciment entre els segles IV i II a.C. (Conselleria). Recentment, amb una nova rompuda de les terres agrícoles, van aparèixer grans quantitats de taques de cendres, óssos, lloses, escòries de ferro i una planxa de plom, a més d'una altra punta de llança de ferro i una espasa d'antenes, que pareixen reforçar el caràcter funerari d'aquest espai (Iranzo, 2004, 223).

29. Pozo Viejo, Sinarques / Sinarcas

Segons recull Palomares, en els treballs de construcció d'una bodega, en aquesta partida del terme de Sinarques, van aparèixer un conjunt d'urnes cineràries (Palomares, 1966, 236). Així mateix, d'aquest lloc també prové la famosa "*Estela de Sinarcas*" (Beltran Villagrasa, 1947), una gran pedra calcària treballada que presenta una inscripció en escriptura ibèric nord-oriental amb un total de 89 signes conservats, a la que també se li atribueix un possible caràcter funerari (Palomares, 1966, 236) i que formaria part del grup d'esteles epigràfiques sense decoració que s'estén des de Vic i Guissona, a Catalunya, fins a Llúria i Sinarques mateixa (Izquierdo i Arasa i Gil, 1999, 288 i ss).

30. Cerrito de la Horca, Sinarques / Sinarcas

En aquesta lloceta es recollí una punta de llança de ferro, que aparegué doblada intencionadament, el que ens indica la seua procedència d'un aixovar funerari (Iranzo, 1989, 21), sent datat al segle VI a.C (Conselleria), a l'Ibèric Antic (Mata, 2001b, 83), al que hem de sumar una guaspa o virolla de ferro descoberta posteriorment. També afloren en superfície ceràmiques ibèriques, *sigillata* i *tegulae* romanes, que fan pensar en un assentament posterior a l'ús funerari del lloc (Iranzo, 2004, 225).

31. El Collado de la Cañada, Mira (Conca)

A uns 2'5 kilòmetres al nord-oest del llogaret de la Cañada, Mira (Conca), i a uns 5 kilòmetres del poblat de *El Molón*, van aparèixer les restes d'incineracions pre-romanes i sepulcres d'inhumacions a les tasques de rompuda dels anys 1984 i 1985. Les urnes cineràries i els seus aixovars es trobaven protegides per lloses de pedra a mode de cistes, com també tenien una protecció de lloses les inhumacions, de les quals sols se'n conservaren dos *in situ*, contenien els cossos de dos individus adults. A l'àrea on apareixen les restes, al voltant d'uns 1.000 m², es pot testimoniar l'existència d'una escala o podi de blocs de pedra amb tres escalons i nombroses runes, que podria ser les restes d'un "sepulcre monumental" (Pinta, de la, Rovira i Gómez 1987-1988, 315-316). Les datacions proposades per a l'ús funerari del lloc anirien, pel que fa als soterraments pre-romans, des de mitjans/finals del s. V a.C fins a la segona meitat del s. III a.C. o inicis del I a.C, i des del s. I a.C fins a la segona meitat del s. II d.C. per a les inhumacions (*ibídem*, 327).

Dels materials provinents dels soterraments pre-romans, conservem: dues urnes globulars completes, de vora recta i bordó al coll. Una d'aquestes disposava d'una pàtera invertida, fent les funcions de tapadora, mentre que la tapadora de l'altra era el fons d'un atuell; fragments d'urnes amb el coll més estret que les anterior, disposant també d'un bordó, cronològicament situades als ss. IV-III a.C.; una urna bitroncocònica i peu ample en forma de copa, amb dues anses, poden ser datada als ss. IV-II a.C., amb un plat xicotet en funció de tapadora; una altra urna de cos globular amb decoració pintada de filets i bandes, amb la vora pronunciada i dues anses horitzontals en forma de "M", típica d'un tipus ceràmic datat entre finals del s. V i inicis del III a.C., sent l'única urna, de les citades, de la que es sap amb seguretat que contenia restes humanes cremades i alguna de les fíbules conservades. De tapadores, es van recollir dues d'urna d'orelletes, una amb decoració pintada, situada entre finals del s. V i inicis del IV a.C. (*ibídem*, 316-320).

Pel que fa a la resta del lot ceràmic, hem de sumar dos plats complets, amb decoració pintada de bandes horitzontals, un bol hemisfèric complet de vora vertical engreixada i forma que recorda a la 31 de la campaniana A, un altre bol de base plana i vora llavi lleugerament engreixat que també recorda a formes de la campaniana A, un vas caliciforme acompanyat d'un altre bol menut com a

tapadora, de vora plana i amb dos forats de suspensió, i un vas de perfil en “S”, de base plana i possible fabricació local. Així mateix, la decoració pintada, majoritàriament consistent en formes geomètriques, bandes, filets concèntrics i línies ondulants verticals, que varia entre una coloració fosca i el roig clar o rosat, presenta paral·lelismes amb altres descrites a jaciments ibèrics del País Valencià dels ss. VI-V a.C. (*ídem*).

A banda de l'aixovar ceràmic, tenim constància d'un important lot funerari consistent en una desena de fíbules amb datacions que van del tercer quart del segle V a.C. fins a mitjans dels ss. I a.C o I d.C., a més de dos ganivets fragmentats, un dels qual presenta encara reblons a la zona d'emmanegament, un punxó de secció quadrada, una anella que travessa un retall de cuir en bon estat de conservació, unes pinces amb evidències de cremació que tenen dos fragments ossis adherits i unes altres pinces, aquestes darreres de plom, a diferència dels altres elements metàl·lics citats, de ferro (*ibídem*, 323-327).

32. El Alaud, Mira (Conca)

En aquesta lloma del municipi de Mira han anat apareixent restes arqueològiques que els treballs agrícoles anaven traient a la superfície, que més tard foren donats al museu de Camporrobles. Es pensa per les seues característiques que provenen d'una àrea funerària que abastaria, provisional i cronològicament, des del finals del s. III fins a mitjans del s. I a.C. (*ibídem*, 328).

Entre el material ceràmic aportat destaquen: dos bols de vora engreixada, amb decoració pintada en bandes i filets a ambdues cares i amb formes que s'assemblen a la 27 de la campaniana A; diverses pàteres i bols de vores reentrants; un plat d'ala ampla amb el seu interior decorat amb bandes paral·leles i en zig-zag; un plat de vora revertida amb decoració pintada interior de cercles concèntrics al centre i una banda al llavi exterior; fragments d'una olla globular de vora cefàlica i altres de *kalathoi* de poca mida. I pel que fa als objectes metàl·lics, hi ha un *tintinnabulum* de bronze, una anella de bronze espiraliforme, dos fragments de ganivets de ferro de fulla ampla i secció triangular i un guaspa de ferro fragmentat (*ibídem*, 327).

ELEMENTS FORANS ALS AIXOVARS IBÈRICS ENTRE EL XÚQUER I EL MILLARS

Els treballs d'A. Manyanós i C. Olària (1999) i de J. M. Martínez García (1990) destaquen l'aparició en algunes àrees funeràries de la zona dels Serrans i de la Plana d'Utiel-Requena d'elements d'origen celtibèric i cèltics continentals. Pel que fa al *Cerro de la Peladilla*, tenim el fragment de beina d'espasa de bronze amb decoració en cercles concèntrics, amb paral·lels a la l'Altiplà i precedents al món cèltic europeu; les dues espases de ferro de tipus *La Tène*, també amb paral·lels a l'interior peninsular; la fulla d'espasa d'acer, amb exemplars semblants trobats a

Quintanar de Gormaz; i la punta de llança de ferro amb una nervadura central marcada (Martínez García, 1990, 86-89).

Als materials del *Punto de Agua* hi ha una fíbula de bronze d'influència cèltica continental amb ressort bilateral i corda interior; una altra fíbula amb el peu rematat per un primer cos bitroncocònic i dues motlures; un punyal biglobular d'origen celtibèric, una tipologia que apareix a quasi totes les necròpolis celtibèriques de la zona de Sòria i escassejant fora d'aquesta (*ibídem*, 1990, 96-102; Manyanós i Olària, 1999, 138-142). També comptem amb el punyal biglobular de ferro patinat, i la seua beina, procedent de *El Molón* (*ibídem*, 139; Pinta, de la, Rovira i Gómez 1987-1988, 305), i, fora dels exemplars estudiats pels dos treballs citats prèviament, tenim constància del descobriment de l'espasa d'antenes descoberta a *Los Chotiles* (Iranzo, 2004, 223), armament també d'inspiració celtibèrica, i de les puntes de llança de *La Maralaga* i del *Cerrito de la Horca* (Iranzo, 1989, 21).

La Plana d'Utiel-Requena és la zona on és fa més evident l'entrada de materials d'origen celtibèric, al tractar-se d'una via de comunicació entre la l'Altiplà celtibèric i les valls i planes litorals ibèriques, per mitjà dels camins dels rius Túria i Xúquer. Així, és ací on hi ha una major concentració d'elements d'origen celtibèric i cèltic, com són els punyals biglobulars o les espases d'antenes o del tipus *La Tène* (Annex, fig. 3), aquestes darreres introduïdes a la Celtibèria a mitjans del s. IV a.C., a més de les fíbules, de la caixeta incisa del *Cerro de San Cristobal* i del peu votiu de terracota de *El Molón*, provinents aquests darrers materials d'altres jaciments de la comarca (Manyanós i Olària, 1999, 155).

Mentrestant, a les àrees funeràries de la zona litoral es constataran les influències del comerç mediterrani, amb el cas paradigmàtic de la tomba 2 de *L'Orlell* i el seu lot de ceràmiques àtiques amb la "cratera de la Grifomàquia" al capdavant, els fragments ceràmics de figures roges provinents de la *Vessant del Castell* d'Almenara o el vas de coure del *Castell* de Sagunt. La conquesta romana i la conseqüent romanització es deixà sentir amb força en algunes peces dels aixovars més tardans, com la imitació de *Lamboglia* 3 del *Punto de Agua*, de la ceràmica campaniana A del *Collado de la Cañada* i de *El Alaud*, el bol de vernís de campaniana B del *Punto de Agua*, la possible imitació de les formes 13, 24 o 34 de *Lamboglia* i el singular *tintinnabulum* de *El Alaud*.

PROBLEMÀTICA DEL MÓN FUNERARI IBÈRIC ENTRE EL XÚQUER I EL MILLARS

El primer fet destacable és la gran destrucció per les tasques agrícoles que presenten quasi totes les àrees funeràries citades, que en la majoria de casos suposen la destrucció del jaciment, tot i que, també és gràcies a aquestes rompudes dels terrenys pel que coneixem moltes de les troballes descrites abans. Així mateix, dels 32 jaciments amb evidències d'ús funerari en cronologia ibèrica,

16 més que els que figuraven al darrer recompte (Mata, 1993, 430-431), sols als casos de *La Mina*, *Castell de Sagunt*, *El Molón*, *L'Orlell*, *L'Orlell II*, *El Pla*, *El Tirao* i *La Maralaga* s'han dut a terme excavacions o sondejos arqueològics però la informació de la que disposem del resultat d'algunes d'aquestes continua sent en molts punts deficitària, bé siga perquè no s'han publicat els resultats complets, bé perquè la metodologia d'excavació o d'enregistrament no fou la més adequada, o simplement per tractar-se d'excavacions antigues que responien a altres canons. Amb tot, disposem de dades suficients com per esbossar un quadre general del món funerari ibèric entre els rius Millars i Xúquer.

Un tret definitori d'aquest és l'absència de “necròpolis” pròpiament dites. El 1973 Gil Mascarell ja assenyalà l'escàs nombre d'àrees funeràries amb possibilitat de qualificar-les així, *La Solivella*, *Torre la Sal*, *el Bovalar* i *el Castellar d'Oliva* (Gil Mascarell, 1973, 41) cap d'aquestes al territori delimitat pel Xúquer i el Millars. El pas dels anys no ha dut el descobriment d'un nou jaciment amb capacitat de ser categoritzat com a tal, sols el cas de *El Punto del Agua*, on es diu que van aparèixer un nombre superior a 25 soterraments (Martínez García, 1990, 90), s'aproxima als “28” (*sic*) de *La Solivella*, si seguim les directrius de Gil Mascarell (1973, 41). Així, pràcticament totes les àrees funeràries ibèriques del territori estudiat s'insereixen dins dels “*nuclis dispersos de soterrament*” o “*nuclis amb escàs nombre de soterraments*”, que es situarien a prop del poblat, bé a zones planes o bé a contraforts dels voltants (*ibídem*, 39-40).

Pel que fa al tipus d'enterrament, pràcticament tots els testimoniats es corresponen amb el tipus més senzill i estès: una fosa de mida i forma variable, que pot tenir les parets i el terra amb cobriments especials i amb la possibilitat de l'existència d'algun element de cobriment que no deixa evidències arqueològiques (Mata, 1993, 440). Al territori entre el Xúquer i el Millars sempre es tracta d'incineracions secundàries, amb les restes òssies cremades recollides dins d'urnes o altres formes ceràmiques, llevat dels casos de *L'Orlell II* i, possiblement, del *Castell de Sagunt*, on trobem les cendres disposades directament als *loculi*, o de les quatre urnes de *L'Orlell* i la primera del *Coll de la Cova del Cavall*, que aparegueren encastades a la roca, aprofitant les esquerdes d'aquesta. Hi ha evidències de l'ús de lloses, pedres o terrossos dins de la tomba, bé siga per a falcar els recipients ceràmics, com en el cas de la primera urna de *El Puntalet*, la segona del *Coll de la Cova del Cavall*, bé formant una mena de cista, com al *Collado de la Cañada*, bé rodejant el soterrament, com a *La Mina* o el *Castell de Sagunt* bé complint amb alguna part del ritual funerari que desconeguem, com la llosa de *El Puntalet* de Lliria sobre la que hi havia boca avall un plat que contenia restes òssies cremades. No hi ha evidències de cap estructura tumular ni de cap monument funerari destacable, doncs les runes amb l'escala o podi de blocs de pedra amb tres escalons del *Collado de la Cañada* de Mira podrien correspondre's amb un monument d'època romana o ni tan sols tenir caràcter funerari.

La disposició de les àrees funeràries semblen estar en relació amb el poblat. Així, veiem que als casos de *L'Orlell*, *La Monravana*, *El Molón*, *Punto de Agua*, *Cerro de la Peladilla* o *Castillarejo de Peñarroya*, estaven situades a les vessants de les llomes on s'assentaven els hàbitats, mentre que al voltant d'*Edeta* apareixen situades a contraforts que rodejaven el poblat principal, com ocorre a *El Puntalet* i el *Col de la Cova del Cavall*. Així mateix, a *Els Évols* i a *L'Orlell II* la seua situació estaria relacionada amb l'existència de vies de comunicació que connectaven el poblat al que pertanyien amb la resta del territori. De la resta de jaciments no disposem encara d'informació suficient com per poder explicar la seua distribució espacial, amb casos molt problemàtics com el de les troballes de Simancas al *Castell* de Sagunt, que es trobaria dins del recinte de l'hàbitat.

Pel que fa als rituals de cremació, sols tenim constatat un *ustrinum*, a *El Tirao*, tot i que possiblement l'estrat de cendres d'1,5 x 0'8 metres sobre el que descansa el segon lot ceràmic de *La Mina* estaria relacionat també amb el ritual crematori. Desgraciadament, evidències d'organització interna de les àrees funeràries no ens ha arribat cap o no han pogut ser avaluades al seu moment per l'arqueologia, més bé sembla que la disposició de les urnes i els seus aixovars no segueix cap patró establert, llevat del cas del *Punto de Agua*, on els soterraments van aparèixer en una disposició en línia recta, que anava d'oest a est, i distanciats els uns dels altres d'1 a 2 metres. En quant al nombre de soterraments, varia des d'una única tomba, com ocorre a *La Mina* o *La Monravana*, als més de 25 citats del *Punto de Agua*, sent la tònica general l'escassetat de soterraments, que rara vegada superen les 4 tombes a un mateix lloc, però tenint sempre present que la majoria d'informacions provenen de les destruccions dels jaciments i no de tasques arqueològiques, més enllà de la recollida dels materials en superfície o del que haja sobreviscut a l'estropell del lloc. S'ha teoritzat que, al darrere de la raó de l'aparició de casos amb una o dues tombes aïllades estaria relacionat amb el seu paper com un element integrador de la comunitat, per la qual cosa, sols es soterraven els personatges més importants i es duria a terme un culte funerari al seu voltant amb funcions d'aglutinant socials (Bonet i Mata, 1997, 116).

Disposem de datacions aproximades de la majoria dels jaciments (fig. 2), alguns amb una llarga cronologia: *L'Orlell* mostraria tres fases d'ús que anirien des de finals del segle VI o inicis del V a.C fins als moments previs a la introducció de les primeres ceràmiques, o *El Collado de la Cañada*, des de mitjans o finals del s. V a.C fins a inicis del I a.C., mentre que de la resta de jaciments sols tenim una datació que abasta d'un a tres segles. Destacable és l'absència d'àrees funeràries que abasten conjuntament els segles V i IV a.C, o bé moltes s'inicien al segle IV a.C. o bé les més antigues no continuen més enllà dels inicis del segle V a.C., dins de la provisionalitat de les datacions citades, llevat del cas de *L'Orlell*, tot i que en aquest darrer cas hi ha testimoniat un hiatus entre el segon quart i finals del s. V a.C.

Àrea funerària ibèrica	s. VI a.C.	s. V a.C.	s. IV a.C.	s. III a.C.	s. II a.C.	s. I a.C.
<i>Coll de la Cova del Cavall</i>	■					
<i>Cerrito de la Horca</i>	■					
<i>El Puntalet</i>	■					
<i>El Hondón</i>		■				
<i>El Molino</i>		■				
<i>La Mina</i>		■				
<i>L'Orlell</i>		■	■	■		
<i>Collado de la Cañada</i>			■	■	■	
<i>Los Chotiles</i>			■	■	■	
<i>Cerro de la Peladilla</i>			■	■	■	
<i>Fuente de Santa Úrsula</i>			■	■	■	
<i>La Monravana</i>			■	■	■	
<i>Las Cejas</i>			■	■	■	
<i>Los Villarejos</i>			■	■	■	
<i>L'Orlell II</i>			■	■	■	
<i>La Cabezuela</i>			■	■		
<i>El Pla</i>			■	■		
<i>Vessant del Castell</i>			■			
<i>Els Évols</i>				■	■	
<i>El Molón</i>				■	■	
<i>Punto de Agua</i>					■	■
<i>El Alaud</i>					■	■
<i>Pozo Viejo</i>						■

Fig. 2.- Àrees funeràries ibèriques de l'àrea entre el Xúquer i el Millars de les que disposem de cronologia. (Elaboració pròpia).

CONCLUSIONS

L'àrea entre els rius Xúquer i Millars, un territori que s'emmarcaria dins dels límits tradicionals de l'Edetània ibèrica o *Regio Edetana* (Fernández, 1969; Mata, 2001a; Uroz, 1983) a més d'una zona, la Plana d'Utiel-Requena i territoris limítrofs, que l'arqueologia ha singularitzat amb trets propis (Mata, 2001a, 251), presenta al seu món funerari d'època ibèrica unes singularitats que permeten distingir-lo del seu voltant.

Una és la inexistència de “necròpolis” o de grans concentracions de tombes a una mateixa àrea funerari, a diferència del que ocorre a territoris veïns: a l'altra banda del Millars trobem les necròpolis de *La Solivella* o *Torre La Sal*, i al sud del Xúquer, *El Castellar* d'Oliva, *La Serreta*, *L'Albufereta*, *Cabezo Lucero* o la *Ladera de San Antón*, tots ells amb desenes i quan no centenars de tombes testimoniades (Mata, 1993, 430-431). Es tracta sempre de soterraments aïllats que molt extraordinàriament superen les 4 tombes, per això proposem anomenar els llocs d'ús funerari ibèrics entre el Xúquer i el Millars “àrees funeràries”, seguint les directrius iniciades ja per Gil Mascarell (1973, 39-42) i no utilitzar el mot “necròpolis”, per evitar confusions terminològiques que poden dur-nos a conclusions precipitades.

També creguem possible estendre a tot el territori comprès entre el Xúquer i el Millars allò proposat per explicar aquest fenomen al territori de la ciutat d'*Edeta*, es a dir, l'existència de rituals funeraris que deixarien un escàs o nul registre arqueològic, com la dispersió de les cendres del difunt o la seua deposició a fosses sense aixovar (Bonet i Mata, 1997, 132), el que explicaria satisfactòriament l'aparició, a molts dels jaciments citats al present text, de “taques” de cendra en superfície.

Un altre tret que el diferencia dels territoris ibèrics que l'envolten és la absència d'estructures funeràries construïdes, bé siguen de tipus tumulars o bé monumentals, tractant-se sempre de tombes en fosa o *loculi*, on es diposita l'urna cinerària o directament les cendres de la cremació, mentre que l'aixovar pot acompanyar les restes cremades dins de la urna o fora, bé siga a la mateixa fosa o a una altra veïna. A més, les datacions dels jaciments semblen indicar una ruptura generalitzada en l'ús de les àrees funeràries de tot el territori al llarg del segle V a.C. (fig. 2), moment en el que unes s'abandonaran i altres s'iniciaran el seu ús, el que possiblement ens està indicant un canvi en la societat que pot derivar d'una convulsió social o de nous paràmetres religiosos.

No obstant això, no es tractaria d'un territori homogeni, doncs a la Plana d'Utiel-Requena hi ha una major presència i concentració d'elements d'influència celtibèrica i cèltica continental als aixovars, el que corrobora la singularitat d'aquest territori dins del món ibèric, diferenciat de l'Edetània però molt relacionat amb aquesta, així com també amb el món celtibèric de l'Altiplà. També és en aquest territori on sobreviuran les manifestacions funeràries ibèriques més tardanes, ja en ple moment de romanització, com ho testimonien les peces recuperades als aixovars de *El Collado de la Cañada*, *Punto de Agua* i *El Alaud*, el que ens duu a pensar en una ràpida adopció de les costums funeràries romanes a la zona litoral i a les valls, sent adoptades més tardanament al territori de *Kelin*.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L., i SALA SELLÉS, F. (1991): “Las necrópolis ibéricas del área de Levante”, *Congreso de Arqueología Ibérica; Las Necrópolis*, Universidad Autónoma de Madrid, Varia 1, pp. 145-167
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1979) “Hallazgo de una necrópolis ibérica en La Mina (Gátova)”, *CPAC*, 6, Castelló de la Plana, pp. 269-286
- BALLESTER TORMO, I. (1949): “La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1940 a 1948”, València
- BELTRAN VILLAGRASA, P. (1947): “La estela ibérica de Sinarcas”, *Boletín de la Real Academia Española*, XXVI, quadern CXXI, Madrid, pp. 245-259
- BONET ROSADO, H. i MATA PARREÑO, C. (1997): “Los lugares de culto edetanos. Propuesta de definición”, *CPAC*, 18, Castelló de la Plana, pp. 115-146
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1969): “Beribrases, edetanos e ilercaones. Pueblos pre-romanos en la actual provincia de Castellón”, *Zephyrus*, XIX-XX, pp. 115-142
- FLETCHER, D. (1947) “Exploraciones arqueológicas en la comarca de Casinos”, *Serie de Trabajo Varios del S.I.P.*, 10, València, pp. 65-87
- GIL MASCARELL, M. (1973): “Restos funerarios ibéricos de las provincias de Castellón y de Valencia”, *PLAV*, 9, València, pp. 29-48
- GONZÁLEZ SIMANCAS, M. (1923): “Excavaciones en Sagunto”, *Memoria de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 48, Madrid
- GRANGEL NEBOT, E., i ESTALL, V. (1987-1988): “Armamento ibérico de la necrópolis de Orleyl (La Vall d’Uixó, Castellón)”, *CPAC*, 12, Castelló de la Plana, pp. 213-225
- GUSI JENER, F. (1975): “Sondeos arqueológicos en la necrópolis ibérica de la Punta (Vall de Uxó)”, *CPAC*, 2, pp. 163-164
- IRANZO, P. (1989): “El armamento hallado en los yacimientos de Sinarcas”, *La Voz de Sinarcas*, 10, Sinarcas, pp. 21-23
- IRANZO, P. (2004): “Arqueología e Historia de Sinarcas”, Sinarcas
- IZQUIERDO, I., i ARASA I GIL, F. (1999): “La imagen de la memoria. Antecedentes, tipologías e iconografía de las estelas de época ibérica”, *APL*, XXIII, València, pp. 259-300
- LÁZARO, A., MESADO, M., ARANEGUI, C., i FLETCHER, D. (1981): “Materiales de la necrópolis ibérica de Orleyl (Vall d’Uxó, Castellón)”, *Serie de Trabajos Varios del S.I.P.*, 70, València
- LLATAS BURGOS, V. (1957): “Carta arqueológica de Villar del Arzobispo y su comarca”, *APL*, VI, València, pp. 153-187
- LINUESA, E. (1988), “Sección de Noticias”, *Voz de Sinarcas*, 2, p. 30

- LLOBREGAT, E. A. (1972 a): “Contestania ibérica”, Alacant
- LLOBREGAT, E. A. (1972 b) “La colección Andrés Monzó Nogués (Materiales para el estudio del poblamiento antiguo de la provincia de Valencia)”, *APL*, XIII, València, pp. 55-80
- LORRIO, A. J. (2001 a): “La arqueología ibérica en la Comarca de Requena-Utiel: análisis historiográfico”, dins de *Los iberos en la Comarca de Requena-Utiel (Valencia)*, Universitat d’Alacant, pp. 15-31
- LORRIO, A. J. (2001 b): “El poblado y la necrópolis de El Molón”, dins de “Los iberos en la Comarca de Requena-Utiel (Valencia)”, Universitat d’Alacant, pp. 151-170
- LOZANO PÉREZ, L. (2006): “El centro artesanal iberorromano de La Maralaga (Sinarcas, Valencia)”, *PLAV*, 38, València, pp. 133-148
- MANYANÓS, A. i OLÀRIA, C., (1999): “Materials arqueològics d’influència cèltica i celtibèrica a la probable frontera oriental i meridional de la Celtibèria”, *CPAC*, 20, Castelló de la Plana, pp. 129-160
- MARTÍNEZ CABRERA, i IRANZO, P. (1988): “*La Maralaga. Excavación de Urgencia. Abril, 1987*”, *Voz de Sinarcas*, 5, pp. 16-19
- MARTÍNEZ GARCÍA, J. M. (1982): “Carta arqueológica de Utiel y su comarca”, tesis de llicenciatura, dirigida per Julián San Valero Aparisi, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J. M. (1990): “Materiales de la Segunda Edad del Hierro en la Plana de Utiel”, *Homenaje a Julián San Valero Aparisi*, AACV, València, pp. 75-106
- MATA PARREÑO, C. (1978): “La Cova del Cavall y unos enterramientos en urna de Liria”, *APL*, XII, València, pp. 177-204
- MATA PARREÑO, C. (1993): “Aproximación al estudio de las necrópolis ibéricas valencianas”, *Homenatge a M. Tarradell*, Ed. Curial, Barcelona, pp. 429-448
- MATA PARREÑO, C. (2001a): “Límites y fronteras en Edetania”, *APL*, XXIV, València, pp. 243-272
- MATA PARREÑO, C. (2001b): “Kelin (Caudete de las Fuentes) y su territorio”, dins de *Los iberos en la Comarca de Requena-Utiel (Valencia)*, Universitat d’Alacant, pp. 75-87
- MELCHOR, J. M., FERRER, J. J., i BENEDITO, J. (2010): “El enterramiento ibérico de la “Crátera de la Grifomaquia” de Orleyl”, *Millars*, XXXIII, pp. 39-54
- MESADO OLIVER, N. (1969): “Yacimientos arqueológicos en Burriana”, *APL*, XII, València, pp. 177-204
- MONZÓ NOGUÉS, A. (1946): “Notas arqueológicas-prehistóricas del Agro Saguntino”, *ACCV*, VII, València

- NAVARRO RUBIO, J. V. (1981) “Candelabro de bronce de Els Évols (L’Alcúdia, Valencia)”, *PLAV*, 16, València, pp. 177-182
- OLIVER, A. (1981): “Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos”, *CPAC*, 8, Castelló de la Plana, pp. 189-256
- OLIVER, A. (2006): “La cràtera griega de la Punta d’Orleyl en la Vall d’Uixó”, *Revista Orleyl*, 3, La Vall d’Uixó
- PALOMARES, E. (1966): “Hallazgos arqueológicos de Sinarcas y su comarca”, *APL*, XI, València, pp. 231-247
- PÉREZ BALLESTER, J., ARASA I GIL, F. (2010): “Poblament rural i vies de comunicació en l’època romana a la Ribera del riu Xúquer (València)”, *Recerques del Museu d’Alcoi*, 19, pp. 101-114
- PINTA, J. L. de la; ROVIRA, J. i GÓMEZ, R. (1987-1988): “Los yacimientos arqueológicos de Camporrobles y zonas cercanas: una zona de contacto entre la Meseta y las áreas costeras”. *CPAC*, Castelló de la Plana, 13, pp. 291-332
- PLA BALLESTER, E. (1945): “*Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica. Excavaciones y Exploraciones desde 1929 a 1945*”, *APL*, II, València, pp. 361-383
- PLA BALLESTER, E. (1966) “Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1961-1965)”, *APL*, XI, València, pp. 275-328
- PLA BALLESTER (1972) “Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1966-1970)”, *APL*, XIII, València, pp. 279-358
- SÁEZ LANDETE, A., SÁEZ LANDETE, M. J., SANCHÍS ZARZO, J. E., CASTELLANO CASTILLO, J. J., i BAIXAULI MORENO, F. (2011): “Resultados de la intervención arqueológica en los terrenos del futuro parque industrial El Pla, Alzira, València”, Resums de les ponències de la XIV Assemblea d’Història de la Ribera, Alginet
- SERRANO VÁREZ, D. (1987): “Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera (Valencia)”, Academia de Cultura Valenciana, Serie Arqueológica, 12, València
- TRÍAS DE ARRIBAS, G. (1966): “Cerámicas griegas de figuras rojas procedentes del Castell (Almenara, Castellón)”, *APL*, XI, València, pp. 91-97
- UROZ SAÉZ, J. (1983): “La Regio Edetania en la época ibérica”, *Instituto de Estudios Alicantinos*, 23, serie II, Alacant
- Base de dades “Inventari de jaciments arqueològics” del Servei de Patrimoni Cultural, de la CONSELLERIA D’EDUCACIÓ, CULTURA I ESPORT de la Generalita Valenciana. [Consulta: 3 de maig, 2013]: <http://www.cult.gva.es/dgpa/yacimientos/informacion.html>

ANNEX

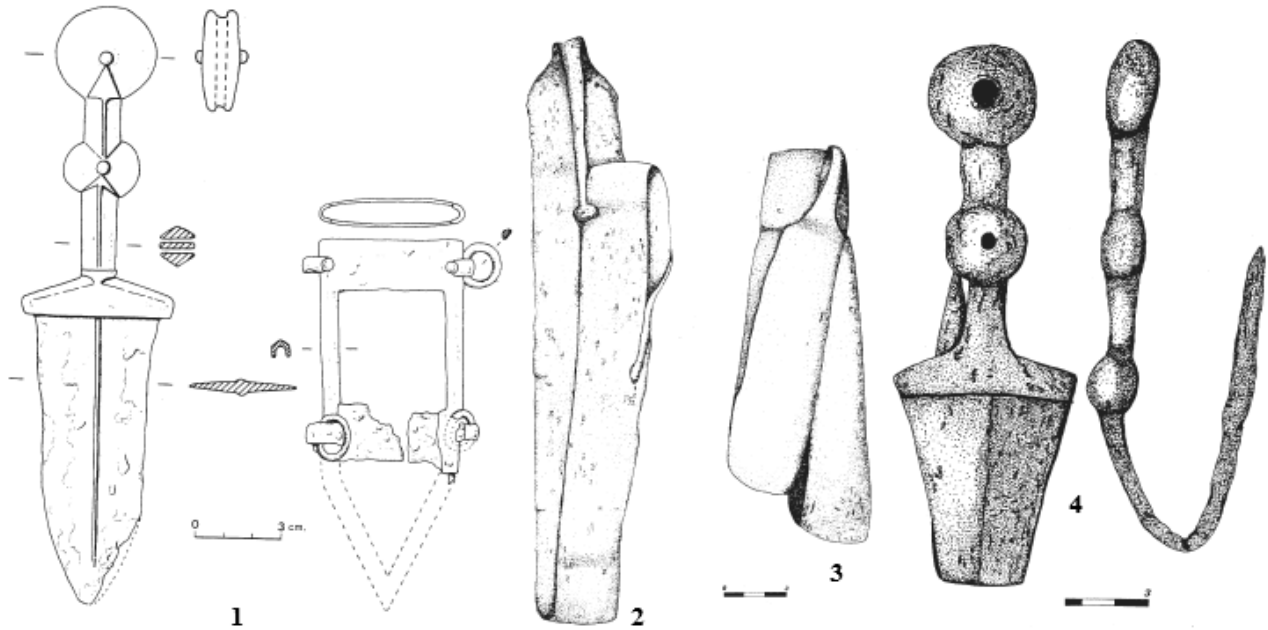

Fig. 3.- Armes d'arrel celtibèrica o cèltica: 1) Punyal biglogular de ferro patinat i la seva beina, *El Molón* (segons Pinta, de la, Rovira i Gómez, 1987-1988); 2) i 3) Dues espases de ferro de tipus *La Tène*, *Cerro de la Peladilla* (segons Martínez García, 1990); 4) Punyal biglogular, *Punto de Agua* (segons Martínez García, 1990).

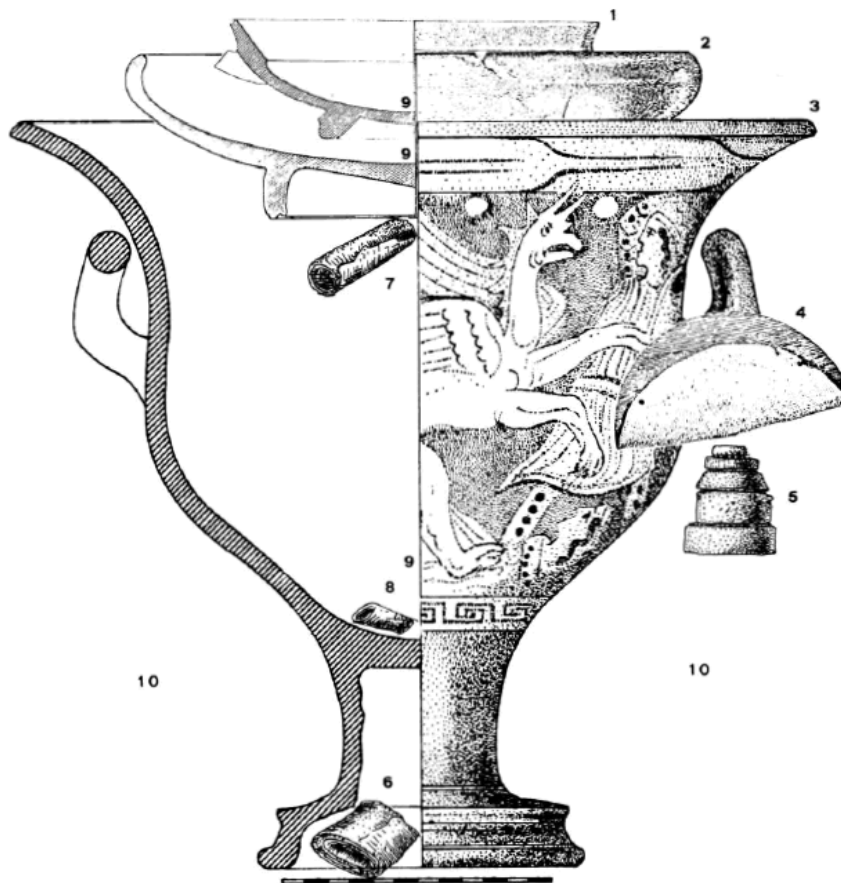

Fig. 4.- Tomba 2 de *L'Orlell* o de la "cratera de la Grifomàquia", amb la seua disposició original: 1) Copa àtica de peu baix; 2) Pàtera àtica de vernís negre; 3) Cratera àtica de figures roges; 4) Platet de balança; 5) Joc de cinc ponderals; 6), 7) i 8) Tres ploms amb inscripcions ibèriques; 9) Restes humanes cremades; 10) Paquet de cendres que envoltava el soterrament (segons Làzaro *et alii*, 1981).

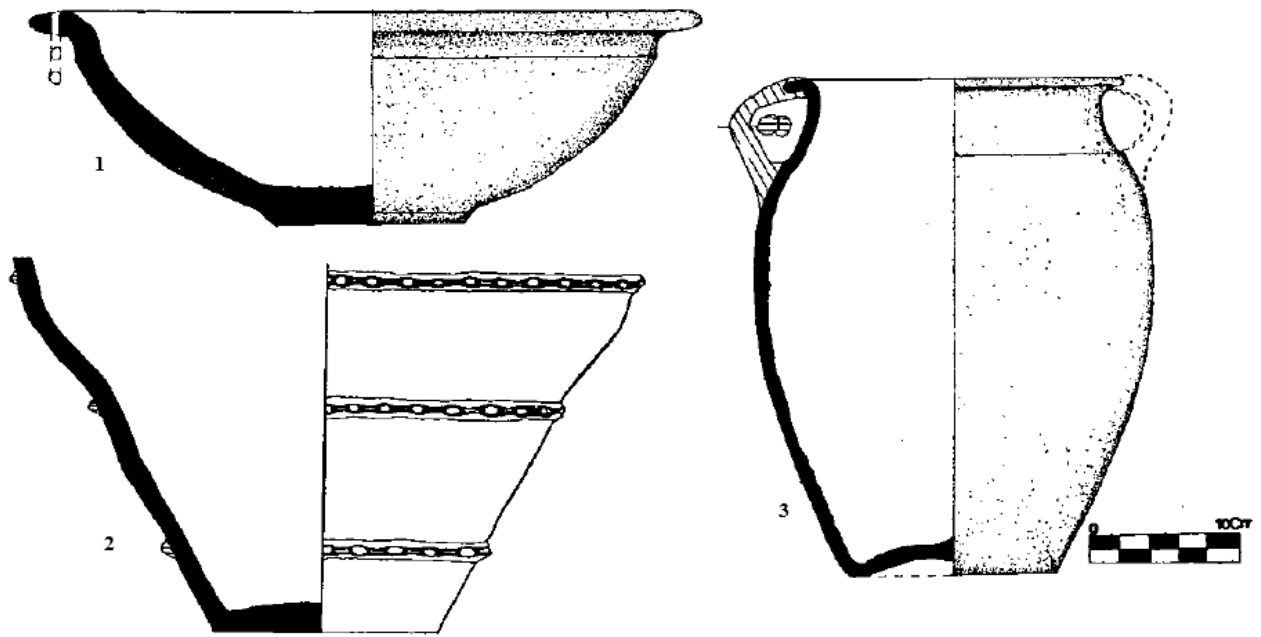

Fig. 5.- *El Puntalet*: 1) Plat de fang cuit que, posat cap avall damunt d'una llosa, contenia restes d'una cremació; 2) Vas troncocònic amb decoració en cordons amb impressions; 3) Urna de coll curt i vora exvasada (segons Mata, 1978).

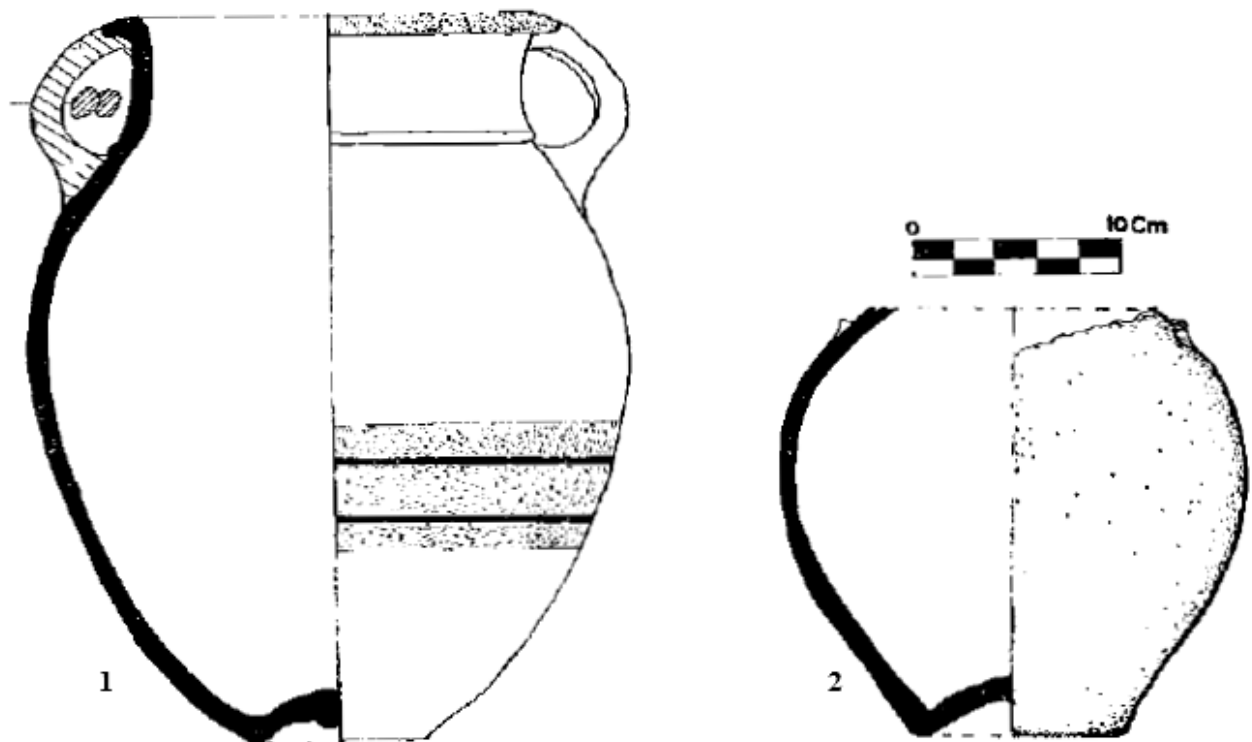

Fig. 6.- *Coll de la Cova del Cavall*: 1) Urna de cos globular, coll cilíndric i dues anses dobles, amb decoració pintada de franges horitzontals; 2) Urna de cos piriforme incompleta (segons Mata, 1978).